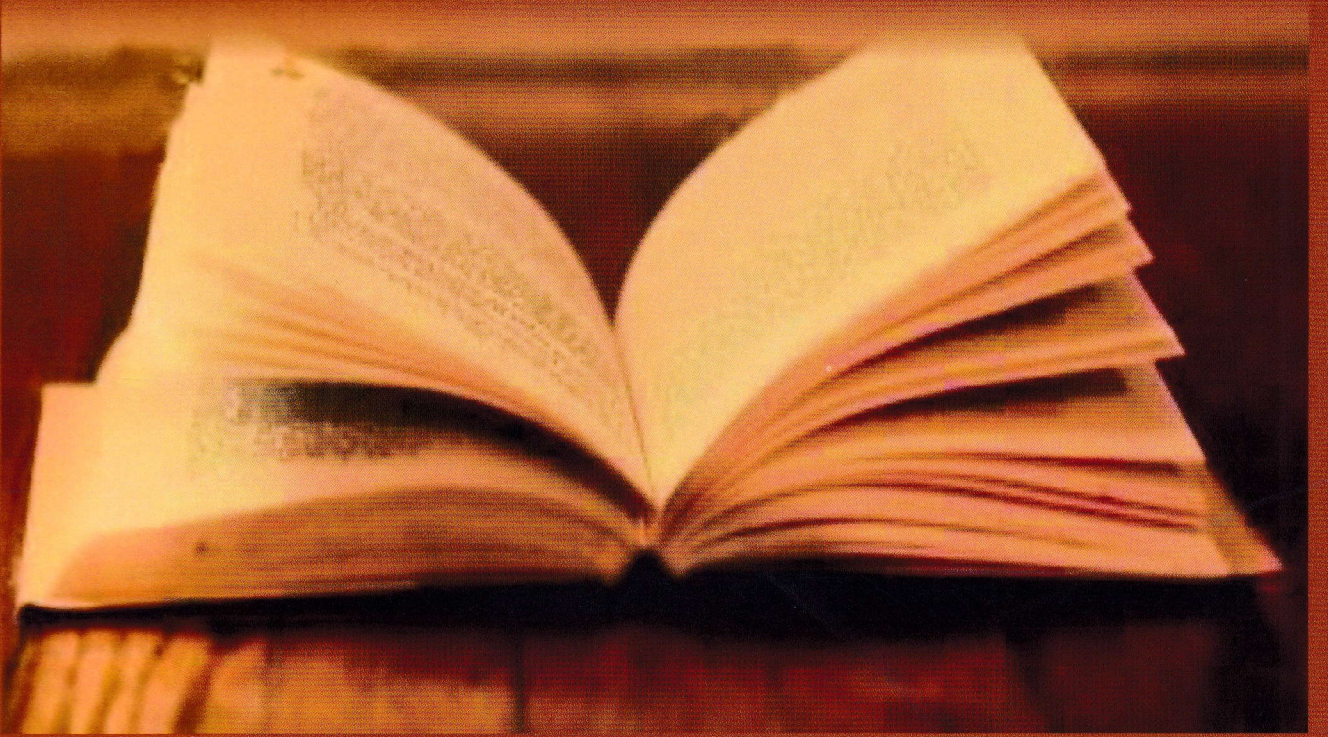

Sanshodhan Vishwa
ISSN 2456-2548

संशोधनविश्व

**A Research Annual of Post-Graduate Research Centre,
Department of Marathi**

Vol. I (Issue 1) December 2017

Progressive Education Society's

MODERN COLLEGE OF ARTS, SCIENCE & COMMERCE

Shivajinagar, Pune - 411005.

Website: www.moderncollegepune.edu.in

१८८० ते १९५० च्या कालखंडातील स्त्रियांचे कथालेखन

डॉ. वैजयंतीमाला जाधव *

पोस्ट डॉक्टरल फेलो, मराठी पदव्युत्तर संशोधन केंद्र, मॉडर्न महाविद्यालय, शिवाजीनगर, पुणे-५.

इ. स. १८८० पासून मराठी लघुकथेचा आरंभ हरिभाऊ आपटे यांच्यापासून झाल्याचा उल्लेख इतिहासात सापडतो. मात्र काही ठिकाणी इ. स. १८२७ साली कथात्म साहित्याची निर्मिती ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी केली असल्याचेही उल्लेख सापडतात.

स्त्रीलिखित कथा लेखन मात्र काहीशा उशिराने सुरू झाले. जीवनदर्शन, वास्तवादी, कलात्मकता अशा विविधांगी विषयातून स्त्रियांनी कथा लेखनाला सुरुवात केल्याचे दिसून येते. काही लेखिकांच्या कथा मात्र अगदीच सरसकट निवेदन धाटणीच्या आहेत. काही कथा केवळ बोधवादी आहेत. प्रारंभीच्या काळात स्त्रियांवर अनेक बंधने असत. त्यामुळे त्यांच्या कल्पनाशक्तीला अधिक पैलू पडलेले दिसत नाहीत. मात्र जसजसे त्यांच्यासाठी अवकाश खुले झाले, तसतसे त्यांच्या लेखणीत विविधता आल्याचे लक्षात येते.

१८५० ते १८८० च्या काळात स्त्रियांनी लेहिलेले कथा साहित्य आज फारसे उपलब्ध नसले तरी कथा लेखनाला केलेला प्रारंभ हा एकूण स्त्री वर्गाच्या विचारशक्तीला चालना देणारा होता.

इ. स. १८८० ते १९२० या कथा लेखनाच्या टप्प्यात लक्ष्मीबाई अभ्यंकर (लक्ष्मी तनया - टोपण नाव) यांनी सद्यःस्थिती नावाचा कथासंग्रह लिहिला. मात्र तो पहिला कथासंग्रह प्रसिद्ध व्हायला १९१५ हे साल उजाडले. शतपत्रांचे कर्ते लोकहितवादी यांची नात असलेल्या या लक्ष्मीतनया यांच्या साहित्याची ही स्थिती तर मग इतर लेखिकांची लेखणीतून शब्दबद्ध झालेली कथा अगदीच अल्प प्रमाणात समाजापुढे येत असल्याचे लक्षात येते.

स्त्रियांचे कथा लेखन निरनिराळ्या नियतकालिकांतून प्रकाशित होत होते. शांताबाई या लेखिकेने लिहिलेली *विचारी आनंदीबाई* ही उपलब्ध झालेल्या स्त्रियांच्या कथांपैकी पहिली कथा आहे. कथेच्या शीर्षकावरूनच त्याकाळची स्थितीगती लक्षात येते. 'मासिक मनोरंजना' च्या १८९६ च्या नोव्हेंबर - डिसेंबर जोड अंकात ही कथा प्रसिद्ध झाली होती.

जसजशी स्त्री साक्षरता आणि समाज परिवर्तनाची लाट आली तसतसे नियतकालिकांतून स्त्रियांच्या कथा मोठ्या प्रमाणात प्रसिद्ध होऊ लागल्या. गिरिजाबाई केळकर, आनंदीबाई शिर्के, काशीबाई कानिटकर या समकालीन प्रसिद्ध लेखिका होत.

मनोरंजन मधून १९ कथा तर भगिनी समाचार मधून १८ कथा प्रसिद्ध झाल्या आहेत. त्याच प्रमाणे उद्यान - १६, मधुकर - ६, प्राचीप्रभा - ५, चित्रमयजगत - ५, लोकमित्र - ५, विविधज्ञान विस्तार - ४, नवयुग - ४, प्रभात - ४, चित्तविनोदमाला - २, मराठा - १ अशा स्वरूपात या कथांना प्रसिद्धी मिळाल्याचे लक्षात येते.

* संपर्कासाठी: Email: <jadhav.vaijayanti@gmail.com>

सामाजिक बंधने, राजकीय बंधने अथवा अन्य दडपणामुळे या काळात लेखिकांनी किंवा एकूणच अनेक साहित्यिकांनी आपले नाव गुपित ठेवून टोपण नावे आपले साहित्य प्रसिद्ध केल्याची माहिती इतिहासात नमूद आहे. त्यानंतर तर काही लेखक-लेखिका केवळ हौस म्हणून टोपण नावाने लेखन करू लागले.

‘यशोदाबाई भट’ यांनी ‘वामनसुता’ नावाने कथा लिहिल्या आहेत. त्यांनी नियतकालिकांमधून सर्वाधिक कथा प्रसिद्ध केल्या आहेत. लक्ष्मीबाई कामत, राधाबाई गोखले, ताराबाई तर्खड, सुवासिनी अनुसया प्रधान यांनीही आपापल्या कथा नियतकालिकांमधून प्रसिद्ध केल्या आहेत. काशीबाई कानिटकर, आनंदीबाई शिर्के, गिरिजाबाई केळकर या आरंभीच्या अतिशय महत्वाच्या लेखिका होत्या. त्यांच्या बरोबरच लीला, उषा, लक्ष्मी, राधाबाई मोगरे, आनंदीबाई देशमुख, कमलाबाई बेहरे या कथा लेखिकाही आपापले विचार कथांमधून लिहित असत. या सर्व लेखिकांचे कथा लेखन नियतकालिकांमधून प्रसिद्ध झालेले आहे.

१९ वे शतक हे महाराष्ट्रात प्रबोधनाचे शतक जरी असले, सुधारणावादी विचारांचे वारे जरी महाराष्ट्रात वाहत असले तरी पारंपरिक रूढी परंपरांतून स्त्री मुक्त होत नव्हती. बंधनाची कायमस्वरूपी बेडी फक्त हलकीशी सैल झाली होती. मात्र कौटुंबिक मानहानी, अत्याचार लैंगिक शोषण, बालविवाह, विधवा केशवपण, जरठ-बालविवाह, सतीची चाल, अनैतिक नाते संबंध, कठोर व्रतवैकल्य यामुळे स्त्री वर्गाचे जीवन पूर्णपणे बरबटलेले होते. सामाजिक परिवर्तनाच्या झुळुकेप्रमाणे क्वचित प्रमाणत शैक्षणिक वारे वाहत असले तरी अत्याचार थांबलेले नव्हते. परिणामी या संपूर्ण विश्वाचे चित्रण स्त्रियांनी आपापल्या कथा विश्वातून रेखाटलेले आहे.

याच काळात लोकहितवादी, आगरकर यांचे स्त्रीसुधारणावादी विचार समाजात पसरत होते. महात्मा जोतीबा फुले, सावित्रीबाई फुले यांचे विचार कृतीतून आकार घेत होते. हरी नारायण आपटे, गोविंद बल्लाळ देवल, बाबा पद्मनजी या समाज प्रबोधनवादी लेखकांची लेखणी परिवर्तनास साद घालत असलेली स्पष्ट होते.

परिणामतः या काळातील स्त्री साहित्यिकांना त्यांच्या साहित्य निर्मितीसाठी दुजोरा मिळत होता. विवाह म्हणजे काय हे न कळलेल्या मुलीचा सासरी मानसिक, शारीरिक छळ, कुचंबणा, तसेच विधवांचे दुःख या विषयांखेरीज वेगळे विषय या कालखंडातील कथांमधून नजरेस येत नाही. कारण तत्कालीन परिस्थितीचा विचार पाहता या काळात मुळातच स्त्री स्वातंत्र्यापासून तिच्यावर लादलेल्या बंधनांना झुगारण्यासाठीचा लढा सुरू झाला होता.

लग्नकहाणी (लक्ष्मीबाई कार्लेकर, उद्यान, जुलै १९१५), बालविवाहाचा अनुभव (कमलाबाई किंबे, विविधज्ञानविस्तार, जुलै, १९१७), लग्न की कौमार्य (वामनसुता, मनोरंजन, जुलै १९०९), बालावृद्ध विवाह (कमलाबाई किंबे, विविधज्ञानविस्तार, मार्च १९१५) या सर्व कथांमधून स्त्री जन्माच्या व्यथा मांडलेल्या आहेत. मनोरंजन, प्राचीप्रभा, भगिनी समाचार, उद्यान मराठा, विविधज्ञानविस्तार या नियतकालिकांमार्फत अनेक स्त्रियांच्या कथांना प्रसिद्धी मिळाली आहे.

समाजातील क्रूरता जशी स्त्री लिखित कथांमधून व्यक्त होताना दिसते त्याच प्रमाणे वारंवार येणारे

साथीचे रोग, त्याचा होणारा परिणामही कथेचा विषय बनल्याचे लक्षात येते. प्लेगचे विध्वंसक स्वरूप अनेक कथांमधून समोर येते.

पारतंत्र्यात असलेल्या भारतात समाज मत परिवर्तनाचे विचार मोठ्या प्रमाणात प्रसार होत होते. स्वराज्याची भाऊबीज (मधुकर, डिसेंबर १९१७) आणि स्वैपाकिणींचे बंड (उद्यान, ऑक्टोबर १९१५) या कथांमधून यशोदाबाई भट यांनी विदेशी मालाचा धिक्कार करण्याचे सुचविले आहे. एकूणच तत्कालीन परिस्थितीचा आरसा म्हणजे साहित्य असे एक सूत्रच बनले आहे.

१९ व्या शतकातील स्त्रियांची त्या काळी शिक्षणाची फार ओळख झालेली नव्हती म्हणूनच आपल्या लेखनात दर्जेदारपणा असावा, कलात्मकता असावी एकूणच जुजबी असलेल्या त्यांच्या कथा विश्वात काही कथा लेखिकांचे अपवाद वगळता अनेक कथा लेखिकांनी जे दिसत आहेत ते चित्रित केले आहे. त्याच वैचारिकता जास्त स्पष्ट होताना दिसत नाही. नव्हे तर बंधनाच्या बेड्यांमध्ये ते भान त्यांना कमी प्रमाणात होते. मात्र या परिस्थितीतही स्त्रिया लिहायला लागल्या हे मात्र क्रांतिकारी पाऊल त्यांनी उचलले हे मोठ्या धिटाईचे काम वाटते.

तत्कालीन परिस्थितीचा आढावा घेताना लक्षात येते की स्त्रियांना मुळतः आपला जन्म हा सासरच्या लोकांच्या सेवेसाठीच असतो असा पायंडा घातल्यामुळे क्षुल्लक गोष्टीतही त्या स्वतःला गौण समजत असत. त्यांना छोट्या छोट्या गोष्टींतूनही हे समजविण्याचे कार्य यमुनाबाई कुलकर्णी यांनी नियतकालिकांच्या मार्फत प्रसिद्ध केलेल्या कथांमधून केल्याचे स्पष्ट होते. मिरवण्याची हौस, स्त्रियांनी घर स्वच्छ ठेवावे, मुलांना साखर जास्त देऊ नये. या लहान लहान गोष्टींमधून स्त्री परिवर्तनाची ज्योत तेवत ठेवली गेली.

सावित्रीबाई कोराने यांनीही १९११ मध्ये लहानपणाची आठवण उर्फ अदल या कथेतून अनुभव मांडले आहेत. पत्रात्मक संवाद कथेची काही उदाहरणे दिसून येतात. गमतीची अदलाबदल (राधाबाई गोखले, प्रभात, जुलै १९१४), बालावृद्ध विवाह (कमलाबाई किंबे, पुर्वोत्तक), एका मुलीचा वृद्धनिश्चय (चंद्रप्रभा भगिनी समाचार १९१७) इत्यादी कथा आढळतात. अभागी यमुना ही जानकीबाई मराठे यांची ही पत्रात्मक कथा आहे.

स्मृतीचित्रे लिखित नावनौलिक असलेल्या लक्ष्मीबाई टिळक यांनी ही दिव्य वल्लीचा प्रभाव (उद्यान, फेब्रुवारी १९१०) ही कथा लिहिली. उद्यान मासिकामधून हिराबाई पेडणेकर यांनी 'माझे आत्मचरित्र' ही प्रसिद्ध केली. गणिका असलेल्या हिराबाईंनी अनेक प्रकारे लेखन केले आहे. या काळात अद्भुतरम्य, पौराणिक आणि ऐतिहासिक कथांचे लेखन कमी प्रमाणात होत असे. काही कथा त्या काळात वास्तव भासतात. धर्मग्रंथांचे वर्चस्व असल्याने काही कथांचे वळण धर्मग्रंथांच्या बोधकथांप्रमाणेच आहे. उदा. साळूबाईंच्या प्रवासातील गोष्ट (लेखिका विनयवती, प्राचीप्रभा, १९१२) ओठाबाहेर तेच पोटाबाहेर (लेखिका शांताबाई कामत, १९१२).

एकूणच १९२० पर्यंतच्या कथांमध्ये उपेक्षित ठेवलेल्या स्त्रियांनी अक्षर ओळख होऊन आपापली व्यथा मांडण्याची एक धाडसी कृती केली आहे. समकालीन समाजाची वास्तववादी चित्रे त्यांनी कथांमधून

रेखाटली आहेत. सुरुवातीला कथा अगदीच जे घडले ते किंवा सरसकट स्वरूपाची होती मात्र हळूहळू स्त्रियांनी त्यांच्या कथेला वैचारिकतेने, कल्पकतेने पैलू पाडून अधिकाधिक प्रगतीचे वलय संपादन केल्याचे लक्षात येते. मात्र १९२० नंतरच्या कथेचा चेहरामोहरा खऱ्या अर्थाने बदलण्यास सुरुवात झाली.

ब) १९२० ते १९५० या कालखंडातील स्त्रियांचे कथालेखन

१९२१ साली काशीबाई कानिटकरांचा *चांदण्यातील गप्पा* हा कथा संग्रह प्रसिद्ध झाला. याच निमित्ताने स्त्रीलिखित कथा संग्रहरूपाने प्रसिद्ध होण्याचे नवे पर्व सुरू झाले. काशीबाई कानिटकर बहुचर्चित लेखिका होत्या.

१९२० नंतर अनेक स्थित्यंतरे घडत गेली. परिणामी मराठी साहित्यावरही त्याचे बदलते परिणाम दिसून येऊ लागले. पहिल्या महायुद्धाचे परिणाम जगभर जाणवत होते. गांधींच्या विचारांनी संपूर्ण देश ढवळून निघाला होता. अनेकांच्या प्रभावी विचारांनी स्वतंत्रपणे जीवन व्यतीत करणाऱ्या अनेक कुमारिकांची संख्या वाढलेली. डॉ. आनंदीबाई जोशी यांचे चरित्र लेखन काशीबाईंनी केले, ते प्रसिद्ध केले. *रंगराव* या कादंबरीचे लेखनही त्यांनी केले. काशीबाईंची पहिली कथा १८७७ च्या विविधज्ञानविस्तार मध्ये प्रसिद्ध झाली होती. जुलै १८६७ साली विविधज्ञानविस्ताराची सुरुवात झाली. या अंकांचा विशेष म्हणजे अंक 'कुलस्त्रिया व गृहस्थ' यांकरिता प्रसिद्ध होत असे. मात्र या नियतकालिकांत स्त्रियांनी लिहिलेले लेखन प्रसिद्धीस येईपर्यंत बत्तीस वर्षे म्हणजे १८९९ पर्यंतची वाट पहावी लागली. यावरूनच स्त्रियांच्या शिक्षणास किती विरोध होता हे स्पष्ट होतो.

काशीबाईंच्या समकालीन आणि विपुल लेखन करणाऱ्या गिरिजाबाई केळकरही महत्त्वाच्या लेखिका होत्या. *समाजचित्रे* भाग - १ (१९२३), केवळ विश्रांतीसाठी (१९२५), *समाजचित्रे* भाग - २ (१९३८) असे त्यांचे तीन कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. त्यांनी त्यांच्या पहिल्या कथासंग्रहाला लेखनामागची भूमिका जोडली आहे त्यावरूनच त्यांचे लेखन प्रभावी असल्याचे समजते. "मी माझ्या फुरसतीप्रमाणे केव्हा केव्हा गोष्टी लिहू लागले त्यांचे धोरण हल्ली समाजात काय चालले आहे, काय हवे आहे व कुठे चुकते आहे, अशा तऱ्हेचे होते. म्हणजे माझ्या कल्पनेप्रमाणे समाजातली रोजची चित्रे करमणुकीला यावी व जरा गंमत वाटावी व गोष्ट वाचून झाल्यानंतर वाटल्यास मेंदूत काहीतरी विचार रहावा असे ठेवीत असे."

गिरिजाबाईंच्या कथा ही त्याकाळातील एकूण परिस्थितीचा आढावा घेणारी होती. त्यांच्या कथेतून समकालीन स्त्रियांचे प्रश्न, त्यांच्या मनाची घालमेलच अधिक प्रमाणात आहे. बालविधवा, पुनर्विवाहाचा विचार आणि त्या पुढे जाऊनही 'पुस्तकी शीक नि व्यावहारिक शीक' असे सर्वांनी लेखनही त्यांनी केले आहे. मात्र त्यांच्या लेखनात परंपरा जपून ठेवल्या पाहिजे असा सूरही गवसतो. *पुरी हाँस फिटली*, *प्रेमाची सोय* *की सोईचे प्रेम* यातून त्यांनी शिकलेल्या मुलींचे पुढचे आयुष्य रंगवले. एकूणच या काळात स्त्रीचे अनुभवविश्व गिरिजाबाईंनी त्यांच्या मर्यादासकट रेखाटले आहे.

१९१० साली मनोरंजन मासिकातून आनंदीबाई शिर्के यांची पहिली कथा प्रसिद्ध केली. १९६७ सालापर्यंत त्यांची लेखन परंपरा चालू राहिली. त्यांचा पहिला कथासंग्रह १९२८ ला प्रसिद्ध झाला. कथाकुंज १९२८, कुंजविकास १९३४, जुईच्या कळ्या १९३९, भावनांचे खेळ १९४३ इत्यादी कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. हरिभाऊ आपट्यांच्या प्रभावाचा कालखंड असल्याने आपसूकच हरिभाऊंच्या लेखनातील सामाजिक समस्यांचे जाळे आनंदीबाईंच्या लेखनात ही जाणवते. 'टी पार्टी' या कथेत जुन्या रूढींच्या बायकांनी पुनर्विचार करून एकूणच जीवनाचा खरा आनंद घेण्याचेही सुचवितात. उच्चभू स्त्रिया अस्पृश्यांचा धिक्कार करतात, हे अयोग्य आहे असेही त्यांनी सुचविले आहे. अस्वच्छ ब्राह्मणाने केलेल्या चहापेक्षा स्वच्छ कपड्यांतील इतर जातीच्या माणसाने केलेला चहा अधिक चांगला, त्यामुळे सोवळे मोडत नाही, असे जाती न पाळण्याचे सल्ले ही त्या देतात. त्यांच्या कथेत पुराणकथेचा प्रभाव अधिक दिसतो. 'मराठा मित्र' या नियतकालिकात १९१२ सालीत आनंदीबाईंची वेगम दिलारा ही कथा प्रसिद्ध झाली. त्यांच्या कुंजविकास या कथासंग्रहाला वा. म. जोशी यांनी साक्षेपी प्रस्तावना जोडली आहे. पुरुष व्यक्तिरेखांना समजून घेण्याची मोठी ताकद त्यांच्यामध्ये असल्याचे दिसून येते.

कमलाबाई टिळक यांनीही मराठी कथेमध्ये विपुल लेखन केले आहे. त्या मुख्याध्यापिका होत्या. स्त्रीजीवनाकडे नव्या जाणिवेने पाहत राहून गेलेल्या अनेक प्रश्नांना समाजात मांडण्याचे काम आपल्या रोखठोक लेखनातून, कथेतून त्यांनी चितारले आहे. आर्थिकदृष्ट्या त्या स्वावलंबी असल्याने स्वावलंबी असणे किती हितकारक असते ते स्त्रीवर्गाला पटवून देण्याचा त्या प्रयत्न करतात. त्यांचे लेखन दडपून टाकणारे नव्हते तर अतिशय निर्भीडपणे केलेले होते. त्यांच्या कथालेखनात आधुनिकतेचे वळण आहे. हृदयशारदा (१९३२), आकाशगंगा (१९४४) हे कथा संग्रह १९५० पर्यंत प्रसिद्ध झाले आहेत. कमलाबाईंच्या कथेतील स्त्री-पुरुष पात्रांचा विचार करता अतिशय हलुवार आणि सूक्ष्म जाणीवांनी पात्रांची भूमिका त्यांनी सजविलेली आहे. पुरुष प्रधान व्यवस्थेचे पुरेसे चित्रण त्यांनी केले नसले तरी पुरुष प्रधान व्यवस्थेला अपेक्षित असलेली स्त्रीच्या आत्मसमर्पणाची गरज व त्या विरुद्ध बंद करणारे स्त्रीमन यांचे निर्भीड दर्शन आणि स्व ला विसरून पतीच्या प्रेमात पूर्ण आत्मसमर्पण करणे शक्य नसते, याची जाणीव त्यांच्या लेखनात दिसते. अपघात, आकाशगंगा, नजर, हृदयशारदा, कोकणी वाहणा या सारख्या नवकथेचे वळण असलेल्या कथा त्यांनी लिहिल्या. पुरुषी विळखा त्रासदायक आहे असे वर्णन जरी त्यांच्या कथेत नसले तरी नवयुगातील परिवर्तन कथेतून डोकावत आहे.

विभावरी शिरूरकर या काळातील अतिशय महत्त्वाच्या लेखिका आहेत. स्त्री कथाकारांमध्ये त्या त्यांची मते अतिशय निर्भीडपणे मांडताना दिसतात. त्यांच्या कथेतील नायिका शिक्षित असल्याने वैचारिक पातळीवर त्या बंडखोरपणा करतात. त्यांच्या कळ्यांचे निश्वास (१९३३) या कथासंग्रहातून समाजातील त्याकाळचे चित्र त्यांनी रेखाटले आहे. त्यांच्या नावे मोजकेच लेखन असून ते अतिशय महत्त्वाचे आहे. कथा, कादंबरी, दीर्घकथा, समाजशास्त्रीय लेखन या वाङ्मयप्रकारांमध्ये त्यांनी लेखन केलेले आहे. याकाळात मुली शिकून नोकरी करू लागल्या होत्या. क्वचित प्रेमविवाह होत होते. नोकरी करून मुली कुटुंब सांभाळत

होत्या. त्यांच्या मनाची द्विधा अवस्था त्यांनी अतिशय समर्पकपणे आणि ठाम शब्दात मांडली आहे. म्हणूनच त्यांना मराठी कथा वैभवात महत्त्वाचे स्थान आहे.

समाजव्यवस्थेच्या ओझ्याखाली दाबल्या गेलेल्या मुलींच्या मनातील क्रांतिकारी विचार, त्यांची स्वप्ने, व्यथा त्या काळात आपल्या लेखनातून एखाद्या स्त्रीने समाजापुढे मांडणे हे रुचकर नव्हते. म्हणूनच त्यांनी विभावरी शिरूरकर या नावाने लेखन केले (बाळूताई खरे). एका स्त्रीने एकूण स्त्रियांच्या मनातील आणि शारीरिक गरजांविषयी लिहिणे म्हणजे त्याकाळात निषिद्ध समजले जात होते. त्याच काळात विभावरीबाईंचा हिंदोळ्यावर (१९३४) हा कथासंग्रह प्रसिद्ध झाला आणि समाजात खळबळ उडाली. परिणामी सर्वत्र त्यांच्यावर टीका झाली. टीकेचे प्रमाण मोठे असल्याने पुढे विभावरीबाईंचे टीकाकार हे पुस्तकच प्रसिद्ध झाले. मात्र कथा लेखन प्रवासात जो आमूलाग्र बदल झाला त्याला वगळून मराठी कथेला पुढे जाताच येत नाही.

कुसुमावती देशपांडे यांनीही त्यांच्या लेखनात नाविन्य आणत वेगवेगळे प्रयोग करत वाङ्मयीन प्रवासात नवे मार्ग खुले केले आहेत. दीपकळी (१९३५), दीपदान (१९४६), मोळी (१९४६) हे कथासंग्रह त्यांचे अतिशय समर्पक भाष्य करणारे आहेत. त्या स्वतः प्राध्यापिका असल्याने नोकरी आणि कुटुंब सांभाळताना होणारी ससेहोलपट त्यांनी अनुभवली होती. त्यांच्या कथेतून ते सहजपणे डोकावत आहे. “जीवनमूल्यांची राखण करणे, त्याविषयी मानवी मनाला सदैव जागृत ठेवणे, मानवी सहृदयतेची जपणूक करणे, मानवी मनाला आकुंचित क्षुद्रवृत्ती बनू न देणे, अश्वप्राय होऊ न देणे, हे कलेचे मुख्य कार्य आहे” ही जीवनाची परिभाषा त्यांच्या मनात होती. कुसुमावतींच्या लेखनात सहजता होती मात्र त्या सहज सोप्या भाषेतही ठाम आणि निर्भिडतेची एक धार त्यांनी कायम जपलेली दिसते. त्यांच्या कथेला पाल्हाळीकपणा नाही. जिथे उद्देश्य सफल होतो तिथे त्यांच्या कथेचा पूर्णविराम दिसतो. नाट्यात्म, कलात्म रूप त्यांच्या कथेला नसून केवळ वास्तववादी कथेची वाट त्यांनी धरलेली आहे. त्यांच्या या लेखनवृत्तीमुळे त्यांच्या कथेत क्रांतिकारक रूप सहज लाभलेले आहे म्हणून त्यांना ‘बीजवृत्ती’ लेखिका असेही म्हणतात.

१९३५ साली कथामालती हा कथासंग्रह प्रसिद्ध करत मालतीबाई दांडेकर यांनी साहित्य क्षेत्रात पर्दापण केले. या काळात त्यांचे सर्वाधिक कथासंग्रह (८) प्रसिद्ध झाले. तत्कालीन आयुष्यातील चढउतार हा त्यांच्या कथेचा मूळ गाभा दिसतो. इतर लेखिकांप्रमाणेच त्यांचे लेखन स्त्री मनांच्या तळाला स्पर्श करणारेच असले तरी कुठेतरी त्यांच्या कथेत अतृप्तता जाणवते. मालतीबाईंच्या लेखनावर खांडेकरांचा प्रभाव असल्याचे त्यांच्या कथा वाचताना लक्षात येते. खांडेकरी शैलीचा छाप असल्याने किंवा कथेतील पात्रांचा वेध घेत त्या स्वान्त सुखाय असा शेवट करताना दिसतात. मात्र तरीही त्यांच्या कथेला विविध पैलू असल्याने आपसुकच लोकप्रियता मिळत गेली.

मकरंद (१९४२) हा कथा संग्रह प्रसिद्ध करत कमला फडके यांनी मराठी कथावैभवाला अधिक रेखीव करण्याचा प्रयत्न केला आहे. १९५० पर्यंत त्यांचे आणखी सहा कथासंग्रह प्रसिद्धीस आले. ना. सी. फडक्यांच्या प्रभावाने त्यांच्या कथा रंजक असल्याचे स्पष्ट होते. फडक्यांप्रमाणेच निरगाठ, गुंतागुंत आणि

उकल या रचना तंत्राचा त्यांनी उपयोग केलेला आहे.

मुक्ताबाई दीक्षित यांचे *मानसलहरी* (१९३३) आणि *अनिरुद्ध प्रवाह* (१९३७) हे कथासंग्रह प्रसिद्ध झाले आहे. त्यांच्या कथेतही स्त्रीमनाचा उलगडा आणि इतर लोकांना मान देत त्यांना प्राधान्य देत आपल्या मनाला मुरड घालणाऱ्या स्त्रीमनाचा वेध घेतला आहे.

१९२० ते १९५० कालखंडातील कथा लेखिकांचा विचार करता १९२० च्या कथांमध्ये केवळ स्त्रियांना होणारा जाच, कौटुंबिक वातावरणात तिची होणारी कुचंबणा अधिक प्रमाणात जाणवते. अनेक लेखिकांनी टोपणनावे स्वीकारून समाजमनाच्या तळावर आघात करण्याचे प्रयत्न केले आहेत. परिणामी स्त्री उंबरठ्या बाहेर पडून शिकू लागली. त्यातही अनेक नवे प्रश्न उद्भवत गेले, लेखिकांच्या लेखणीचे ते विषय बनत गेले. मात्र कालपरत्वे स्त्रिया शिकून नोकरी करू लागल्या. पुन्हा एकदा शिक्षित स्त्रीमनाचे नवे प्रश्न आकाराला येत गेले. सुशिक्षित मुलींच्या अपेक्षा वाढत गेल्या. नोकरी आणि कुटुंबाच्या जबाबदारीने त्या नव्याने समाजाच्या कात्रीत सापडत गेल्या. या सर्व लहान मोठ्या बदलांचे प्रतिबिंब कथा लेखिकांच्या कथांमधून सहज उमटू लागले.

१९३५ नंतर मात्र कथेचे स्वरूप स्त्रीमनाचे प्रश्न न उरता त्यावर केले जाणारे भाष्य ठरू लागले. अनेक बंडखोर लेखिकांनी क्रांतिकारी विचार मांडून समाजात परिवर्तन घडवून आणण्याचा प्रयत्न त्यांच्या कथांमधून केला.

बालविधवा, जरठ-कुमारी विवाह, विधवा पुनर्विवाह, कौटुंबिक जाच, समाजातील स्वरूप, बंधने, रूढी, परंपरा, त्रासदायक नाते संबंध, पती-पत्नी संबंध, बंधनाची कात्रीत सापडलेली स्त्री मन, सामाजिक-राजकीय समस्यांचे भान एकूणच स्त्रीची हरघडी होणारी मनाची घालमेल, ससेहोलपट असे विषय हळुवारपणे बदलत गेले आणि कलात्मकता, रंजकता, अलंकारिकता कथांमधून डोकावू लागली. म्हणजेच उंबरठ्याच्या आत होणारी स्त्री मनाची कुचंबणा, जेव्हा त्या उंबरठ्या बाहेर आल्या, शिकल्या, स्वतंत्र विचार करू लागल्या तेव्हाच कमी झाली. काही प्रमाणात नवे प्रश्न जरी निर्माण झाले तरी त्यांना स्व जाणिव झाल्याचे त्यांच्या कथेतून स्पष्ट होते. याच काळात अनेक लेखिका उदयाला आल्या. उदाहरणार्थ आनंदीबाई जयवंत, पिरोज आनंदकर, शांता शेळके, शशिकला आळंदकर, सुशीला शिंदे, इंदिराबाई पेंडसे (*समाजातील दृश्ये* १९३२), कमलाबाई बंबवाले (*कमळाच्या पाकळ्या* १९३७), यमुना केळकर, कुमुदिनी प्रभावळकर, राधाबाई मुळीक, रजनी गुहागर, लीला देशमुख, वरूबाई शेवडे, वसुमती धारकर, शांता नाशिककर, स्नेहलता वैद्य या सर्व समकालीन लेखिकांनी मनाला रूचेल तो विषय, ती परिस्थिती लक्षात घेऊन कधी स्त्री प्रश्नांचा विचार केला आहे तर कधी रंजकता, कलात्मकतेच हात धरून कथा वैभवात आपापला खारीचा वाटा उचलला आहे. या पुढील काळात मात्र अधिक प्रगल्भ विचार आणि सामाजिकतेचे भान असलेले लेखन काळाच्या ओघात स्त्रीकडून चित्रित झाले आहे.

संदर्भग्रंथ: १. स्त्रीसाहित्याचा मागोवा, खंड ४ था (२००१ ते २०१०), संपादक मंदा खांडगे आणि अन्य, साहित्यप्रेमी भगिनी मंडळ, पुणे.